

Livsvarig fanget av fengselsvesenet

Av Ragnar Kristoffersen
Forsker, Kriminalomsorgens høgskole og utdanningscenter

And it's never been explained, since it first was created.

Frank Zappa

«It's always been prison with me». Utsagnet kom spontant fra en utenlandsk kollega en gang vi spasserte nedover en gågate i Haag. Han hadde brukt mesteparten av sitt yrkesliv til å jobbe i kriminalomsorgen, men så vidt jeg forsto, begynte interessen hans med hans far og hans erfaring med kriminalomsorgen. Interessen hadde på en måte gått i arv. Det fikk meg til å tenke litt over at det ikke bare er noen innsatte som ender opp som «gjengangere», men at det ikke minst også gjelder mange som har jobbet eller jobber i kriminalomsorgen. Ikke sjelden viser det seg at ansatte i kriminalomsorgen har en familiehistorie eller annen historisk tilknytning til kriminalomsorgen. Jeg har møtt kolleger både i inn- og utland som, når man blir litt bedre kjent med dem, kan fortelle at deres møte med og ofte livslange interesse for kriminalomsorgen gjerne begynte med en far eller mor som jobbet i et fengsel eller en slektning som sonet.

Slik var det også for meg.

Broder'n

Høsten 1969 ble min bror etterlyst på TV for et overfallsran han ikke hadde begått. Noen «dårlige» kamerater hadde «lånt» hans bil til å gjennomføre et ran, visstnok uten min brors vitende. Han var imidlertid allerede i politiets søkelys for uoppklarte skapsprenginger. Det var mest sannsynlig grunnen til at han ikke umiddelbart meldte seg for politiet. Det gjorde et sterkt inntrykk på en fjortenåring å oppleve alt oppstyret rundt politiets jakt etter de antatte gjerningsmennene bak det grove eldreranet. Politiet beskrev min bror som en av Norges farligste menn. Han ble etterlyst på TV med fullt navn og bilde. Politiet kom hjem til oss for å ransake huset. Snart ble hjemmet vårt blant enkelte naboer omtalt som et «gangsterrede». Pågripelsen av min bror var førstesidestoff i avisene den gang. Han ble etterhvert dømt for blant annet skapsprenging og andre lovbrudd, men ikke for det brutale eldreranet. Få fikk imidlertid med seg at min bror ikke hadde noe med eldreranet å gjøre. Politiet dementerer så å si aldri sine tidlige oppfatninger i straffesaker. Mange tror derfor fortsatt at min bror hadde noe med dette ranet å gjøre. Hendelsen ble uansett ganske avgjørende for min interesse for politi og rettsvesen, som har fulgt meg siden. En tidlig lærdom av denne hendelsen var i hvert fall at man ikke uten videre kan stole på politiet, rettsvesenet og media.

Senere besøker jeg min bror på «Bayern» – Oslo kretsfengsel avd. B i Åkebergveien, som det het den gang. Det var ikke noe jeg så fram til. Nedslitte, gamle lokaler, tunge fengselsdører som slamret, raslende nøkkelknipper og bryske og mistenksomme tjenestemenn gjorde besøkene til alt annet enn en hyggelig opplevelse. Besøket ble avvirket i et trangt besøksrom på kanskje tre – fire kvadratmeter med en åpen luke mellom oss. En dag sier min bror: «Du burde ta deg en jobb her som ekstrabetjent. Det er godt betalt, og du gjør nesten ingenting. Du har dessuten godt av å se hvordan det er her inne.»

Nykommeren

Etter hvert tar jeg mot til meg og søker jobb som ekstrabetjent. Nysgjerrigheten drev meg, selv om jeg ante at dette kunne bli utfordrende. Søknaden ble innvilget. En sommerdag i siste halvdel av syttitallet ringer jeg på fengselsporten og melder meg som nyansatt ekstrabetjent. Etter en kort samtale med inspektøren blir jeg ledsaget til uniformslageret. En eldre tjenestemann ser avmålt på meg, snur seg og rekker meg en slitt uniformsjakke uten skulderklaffer. Skulderklaffer er forbeholdt fast ansatte. Da jeg kommenterer at jakken er altfor stor, grynter han et eller annet om at den er den eneste han har. Uniformsbukså jeg fikk utlevert var i tillegg meget kort og trang, såkalt «høyvannsbukse» som viste naken hud over sokkekanten. Jeg var ikke særlig høy i hatten der jeg gikk bortover gallerigangen og følte at «alle så på meg». Det vanket skjeve smil og skrå blikk fra både innsatte og ansatte. Snart skjønnte jeg at dette bare var begynnelsen på et lengre og uformelt initiasjonsrituale, der det mest av alt handlet om å ydmyke nykommeren og «mørne» ham såpass at han stilltiende ville finne sin plass i ansatt-hierarkiet og fengselskulturen. Eldre tjenestemenn nærte den gang stor skepsis til såkalte «radikale studenter», og de omtalte meg nokså konsekvent som «*studd*»-enten – med trykk på «d».

Kaos og krav i varetektsavdelingen

Som eneste vakt i varetektsavdelingen med over 20 innsatte fikk jeg virkelig kjørt meg. Med ingen opplæring og utilstrekkelig kollegaveiledning måtte jeg håndtere fengslede narkomane med sterke abstinenser i varetektsavdelingen. Flere av dem skrek, slo og sparket i celledørene. En abstinensplaget innsatt var meget oppbrakt og forlangte legetilsyn. Jeg ba ham skrive en samtaleapp. Det aksepterte han ikke, og atferden hans ble mer og mer utagerende. Usikker på hvordan jeg skulle håndtere dette, gikk jeg til førstebetjenten og ba om råd. Hans lakoniske svar var: «La'n sitte på cella».

Innlåsing og utlåsing av innsatte skjedde så ofte i varetektsavdelingen i løpet av en lang alenevakt på elleve timer, at det var lett å miste oversikten over hvem som var ute og hvem som var inne. Politiet hentet og leverte varetektsinnsatte etter avhør hele dagen. Jeg husker jeg hadde en splitt-notatblokk på en hylle utenfor vaktkontoret, der jeg krysset ut og inn innsatte som var ute av avdelingen med blyant og romertall. Normalt dreide det seg om fengslingskjennelser som måtte fornyes, politiavhør eller rettsmøter. Telefonen ringte konstant, så jeg hadde liten evne til å følge med på hvem som gikk ut og hvem som kom tilbake til avdelingen. Det hele ble overvåket av flere betjenter på det nederste golvet i fengselsfløyen, som fulgte nøye med på hva jeg foretok meg. Når vakten var omme, visste jeg at jeg ville bli utsatt for en «test» på førstebetjentkontoret. Da måtte jeg gå inn på førstebetjentkontoret for å henge opp nøklene og rapportere hvor mange innsatte jeg hadde på avdelingen. Førstebetjenten hadde som vanlig et stort hoff av eldre eller aspirerende tjenestemenn stående rundt seg, som så fram til og gledet seg over «dommen» over denne uvitende studenten, som snart skulle vise sin tilkortkommenhet. «Hvor mange innsatte har du på avdelingen!», spør førstebetjenten fast og høyt. Jeg var fullstendig klar over at jeg hadde mistet oversikten, og jeg forsto instinktivt at alt sto og falt på at jeg denne første gangen måtte svare riktig, ellers ville jeg trolig få enda mer trøbbel i løpet av resten av min tjenestetid den sommeren. Jeg visste jo at studenter som jobbet som ferievikarer tilhørte den absolutt

laveste statusen, og dersom jeg sviktet denne gang, ville min arbeidssituasjon bli ytterligere forverret med hensyn til kontroll og utidig innblanding fra overvåkende kolleger. Jeg tok en rå sjanse og svarte «16». Jeg kommer aldri til å glemme skuffelsen i førstebetjentens og de andre ansattes øyne fordi mitt svar var rett. Etter å ha bestått denne prøven fikk jeg som oftest gå i fred og slapp tilfeldige og småspydige kommentarer om min tjenesteutførelse fra andre ansatte.

Blyanten og de brune konvoluttene

To hendelser er kanskje mitt sterkeste minne fra denne tida. Den første handler om da jeg måtte oppsøke forvalteren for å få en ny blyant. Blyanten jeg brukte på vaktrommet for å kunne notere alle som kom og gikk, ble etter hvert så kort at jeg måtte be om en ny. Den gang fantes ikke rom der ansatte fritt kunne forsyne seg med nødvendig rekvisita, og kulepennene ble åpenbart betraktet som en unødvendig luksus. Jeg fikk vite at jeg måtte oppsøke forvalteren for å få en ny blyant. Da jeg oppsøkte forvalteren, tok han et lite blikk på min nedslitte blyant før han med fast røst uttalte at «den holder en stund til!». Jeg fikk likevel med meg en ny ettersom han forsto at jeg snart ville trenge en ny, uansett. Jeg tror den brukte blyanten neppe var særlig større enn tre centimeter.

Den andre historien handler om de brune konvoluttene og maset om å føre innsattes korrespondanse inn i en brevjournal som ingen leste. Hver morgen dukket en betjent opp foran vaktrommet cirka klokka åtte og nærmest ropte «er du ferdig med brevene!?» Stemmen hans ga gjenlyd i den åpne fengselsfløyen, antakelig for å vekke nysgjerrigheten til de andre erfarne betjentene på «plata», slik at de oppfattet at «her er nok en sinke på ferde (!)». Min jobb var nemlig å føre brevene de innsatte hadde skrevet til sine pårørende inn i en brevjournal med opplysninger om dato, avsender og mottaker. Disse brevjournalene ble aldri brukt til noe som helst. Det forekom aldri at jeg fikk spørsmål om hvem den innsatte hadde sendt brev til og når. I tillegg måtte jeg kikke gjennom innholdet i de åpne, hvite

konvoluttene som de innsatte hadde lagt brevene i, selv om jeg egentlig ikke ante hva jeg skulle kontrollere dem for. Det lå jo aldri noe i dem ettersom de innsatte selvsagt var fullt klar over at de ikke fikk lov til å lime dem igjen. Dernest måtte jeg putte de hvite konvoluttene inn i en åpen, brun konvolutt, signere og levere dem til sentralen. Sentralen skulle da ifølge gjeldende instruks kontrollere korrespondansen en gang til. I realiteten gjorde de ikke noe annet enn å ta de hvite konvoluttene ut av de brune konvoluttene, lukke de hvite og deretter kaste de brune konvoluttene rett i søppelkassen.

Da jeg senere spurte inspektøren hvorfor rutinen krevde at de allerede kontrollerte brevene måtte legges i en brun konvolutt, for deretter å bli kastet, var hans første svar at «slik hadde de gjort det i mange år». Da jeg repliserte at de brune konvoluttene representerte en helt unødvendig tidsbruk og papirløseri og heller ikke hadde noen som helst betydning for kontrollen, måtte han medgi at jeg hadde et poeng. Noen dager senere ble ordningen opphevet etter instruks fra inspektøren, slik at de innsatte ikke lenger behøvde å legge de hvite, åpne brevkonvoluttene med deres håndskrevne brev i en brun konvolutt.

Bagatellenes tyranni

Denne og lignende hendelser åpnet øynene mine for at fengselet hadde mange unødvendige og inngrudde rutiner, som i realiteten var en plage for både ansatte og innsatte, og som ikke minst bidro til å gjøre forholdet mellom ansatte og innsatte mer anstrengt og av og til konfliktfylt. Å nekte en innsatt å sende et brev til sine kjære fordi han hadde glemt å legge brevet i en brun konvolutt, er å tyrannisere folk med bagateller, og da er veien kort til mer trøbbel.

Da jeg senere valgte å skrive en hovedoppgave om samhandlingsstrukturen i fengselet, måtte den naturlig nok hete «Bagatellenes tyranni» (Kristoffersen, 1986). Tyranniet er ikke nødvendigvis villet eller utpønsket av vond vilje. Men i et fengsel, der det meste må reguleres av fastlagte rutiner, kan

disse reglene og rutinene lett på en ubønhørlig måte styre dagsorden i en stresset fengselshverdag, og på en slik måte at ingen orker eller har tid til å stille spørsmål ved dem. Det er min overbevisning at dette tyranniet har utgjort en ikke uvesentlig hindring gjennom årene når det gjelder muligheten for å etablere og lykkes med mer terapeutiske samhandlingsformer i fengslene, og så vidt jeg vet finnes det knapt forskning som belyser denne sammenhengen.⁵⁰

Tyranniet tvinger paradoksalt nok også fram en uformell improvisasjonskultur blant betjentene, der disse forstår at dersom de ikke viser evne til fleksibilitet og i noen grad klarer å avvike fra regel- og rutinetyranniet og tilpasse seg samhandlingssituasjonen, vil samhandlingen bryte sammen i trivialkonflikter, som ødelegger dagen for både innsatt og betjent, og med potensielle skadevirkninger for relasjonen mellom disse. De ansatte og innsatte vil imidlertid som regel etterhvert finne hverandre i en uttalt og uformell enighet om når og hvor langt spillreglene kan «strekkes», uten at det formelle regelverket trues, og på en slik måte at ledelsen fortsatt kan leve i troen på at «her foregår alt etter boka».

Ganggutten – en reddende engel

Som nyansatt uten særlig kjennskap til rutinene og med ingen rettleider, var jeg ganske hjelpeløs overfor de mange forventningene som fengselsrutinene og de innsatte krevde at du levde opp til. Ganggutten – en eldre innsatt med lang soningserfaring – skjønte åpenbart at nå var tiden kommet til at han kunne ta over og øve etterlengtet innflytelse. Det passet meg egentlig utmerket. Ganggutten hadde vesentlig bedre innsikt i fengslets rutiner enn jeg, og han hadde en myndig fremtoning, som ganske raskt sat-

50 Programvirksomheten i fengslene er antakelig et godt eksempel. I de første årene etter innføringen av slike tiltak økte bruken av programmer i fengslene, men i de senere årene har omfanget av slike tiltak sunket jevnt. I 2016 deltok 471 i et program i fengslene. I 2008 var antallet 1271, nesten det tredobbelte. Vanskelighetene med å opprettholde et støttende miljø rundt slike tiltak i fengsler blir ansett som en mulig forklaring på nedgangen.

te kravstore innsatte på plass dersom de forsøkte å tilrane seg små privilegier i hverdagen. Jakten på små og uformelle privilegier i fengselshverdagen er de innsattes fremste forsvar mot fengslingens konsekvenser, og i sum kan de utgjøre et ganske stort press på tjenestemannen (Kristoffersen, 1989). Jeg forsto ganske snart at det enkleste og tryggeste for meg, var å overlate det meste til ganggutten når det gjaldt den praktiske driften av avdelingen, som å bestemme når vi skulle hente tøy til de innsatte, skifte sengetøy, dele ut mat og kaffe og vaske celler og vaktrommet. Jeg tror ganggutten følte litt medynk over min forvirring, samtidig som han antakelig var litt stolt og fornøyd over at jeg viste ham en nærmest uforbeholden tillit. Og ikke minst sørget han for at jeg slapp kritikk eller misbilligende kommentarer fra andre ansatte over at jeg ikke klarte å innrette meg etter rutinene.

Han ble min reddende engel.

Fangene som fanger ditt sinn

De mange underlige fangeskjebnene og den fremmedartede samhandlingsdynamikken jeg møtte i fengselet den gang fanget mitt sinn for resten av livet. På en måte avgjorde de mitt yrkesvalg. Da jeg var ferdig med min hovedoppgave, fikk jeg en telefon fra Justisdepartementet, som ønsket at jeg skulle komme til en samtale. Samtalen førte til et jobbtillbud, som jeg uten særlig betenkingstid takket ja til, og siden har jeg jobbet i kriminalomsorgen.

Kriminalomsorgen har endret seg på mange måter siden den gang. Men jeg er nokså sikker på at flere av samhandlingsmønstrene jeg opplevde den gang, fortsatt forekommer. Imidlertid håper og tror jeg at fangesynet og kollegakulturen jeg møtte den gang, er lite representativt for dagens fengsler. Men de mange menneskeskjebnene og den underlige samhandlingen er der fortsatt, og de fortsetter å fascinere. Og har de først fanget deg, kan du bli fanget for livet.

Mange innsatte har kommet og gått gjennom årene, og det er allment akseptert at fengsler «gjør noe»

med innsatte. Men det store flertallet soner imidlertid korte dommer, og ingen innsatte har sonet livstidsstraff i moderne tid. Derimot er det en lite påaktet realitet at det er mange ansatte som har blitt livsvarig fanget av fengselsvesenet – ikke nødvendigvis bokstavelig talt i form av mange år i tjeneste, selv om det også gjelder mange⁵¹ – men mentalt og følelsesmessig på måter som vi ikke snakker om, og som fortsatt er lite belyst.

Litteratur:

Kristoffersen, R. (1986). *Bagatellenes tyranni: samhandlingsstrukturen i et norsk fengsel*. Oslo: Hovedoppgave ved Institutt for sosialantropologi.

Kan lastes ned fra <https://brage.bibsys.no/xmlui/handle/11250/283808>

Kristoffersen, R. (1989). Sic creatur homo querens. Fangeopposisjon og betjentmotstand: to kritiske faktorer i utviklingen av fengselsvesenet. *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskap*, 76(4), 266 – 275.

Kan lastes ned fra <https://tidsskrift.dk/index.php/NTfK/article/view/75984/133110>

51 Pr. 1.3.2017 viser data fra kriminalomsorgens lønn- og personalregister SAT at totalt 542 ansatte i sikkerheten har en samlet tjenestetid i kriminalomsorgen på 25 år eller mer.